

UDK: 003.349 (497.562)(091)811.163.42: 003.349 (497.562) (091)

HRVATSKA GLAGOLJAŠKA BAŠTINA – PODRUČJE GACKE, LIKE I KRBAVE

Jasminka Brala-Mudrovčić

*Odjel za nastavničke studije u Gospiću Sveučilišta u Zadru
Dr. Ante Starčevića 12, 53000 Gospić, Republika Hrvatska
mob.: (0385) 91 550 20 87, e-mail: jmudrovcic@unizd.hr*

Glagoljica, slavensko pismo kojim su Hrvati pisali gotovo jedno tisućljeće, imala je važnu ulogu u povijesti kulture hrvatskoga naroda i u izgradnji hrvatskoga identiteta. Glagoljica se smatra najstarijim pismom slavenskih jezika, a najvjerojatnije ju je sastavio sredinom 9. st. Konstantin Filozof za potrebe širenja kršćanstva među moravskim Slavenima. Njome su se služili i drugi slavenski narodi, a u Hrvatskoj su razvijene i posebne inačice kojima su pisani, na staroslavenskom jeziku hrvatske redakcije i na hrvatskom narodnom jeziku, liturgijski i pravni tekstovi, osobna korespondencija, a i hrvatska književnost od 12. do kraja 15. st. uglavnom je zapisana na glagoljici. Tek početkom 16. stoljeća latinica će prevladati u svim navedenim funkcijama. No, usprkos sužavanju njezine uporabe ona se očuvala do najnovijih vremena i tako je postala i ostala kroz duga stoljeća nacionalnim pismom Hrvata. Glagoljaštvo je od samih početaka posebno živo i dugovno aktivno bilo na području Istre, Kvarnerskih otoka, Dalmacije, Gacke, Like i Krbove. Ovim radom će se nastojati ukazati na opravdanost tvrdnji da je upravo područje Gacke, Like i Krbove, koje ima bogatu glagoljsku prošlost o kojoj svjedoče materijalni ostatci u obliku listina, brevijara ili epigrafskih zapisa, autohtoni zavičaj glagoljice i ujedno jezgra hrvatskoga staroslavenskog bogoslužja.

Cljučne riječi: glagoljica, hrvatski jezik, hrvatska književnost, Hrvatska, Gacka, Like, Krbava.

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vpl.2018.69.9295>

Glagoljica, slavensko pismo kojim su Hrvati pisali gotovo jedno tisućljeće, imala je važnu ulogu u povijesti kulture hrvatskoga naroda i u izgradnji hrvatskoga identiteta¹. Glagoljica se smatra najstarijim pismom slavenskih jezika, a najvjerojatnije ju je sastavio sredinom 9. st. Konstantin Filozof za potrebe širenja kršćanstva među moravskim Slavenima². Njome

¹ O glagoljici i hrvatskom glagolizmu postoji opsežna literatura. Brojni hrvatski jezikoslovci, povjesničari i teoretičari književnosti bavili su se tom problematikom. Valja spomenuti imena znanstvenika koji su svojim knjigama i znanstvenim radovima doprinijeli razumijevanju hrvatskoga glagolizma, ali i osvjetljavanju tropismene i trojezične kulture hrvatskoga naroda: Josip Hamm, Vjekoslav Štefanić, Branko Fučić, Petar Runje, Eduard Hercigonja, Radoslav Katičić, Stjepan Damjanović, Josip Bratulić, Milan Mihaljević, Anica Nazor, Mile Bogović, Slavomir Sambunjak i dr.

² Usložnjene rasprave o podrijetlu glagoljice iznjedrile su dvije skupine teorija: egzogenu (zastupnici smatraju da je Konstantin sačinio glagoljicu izravno iz nekoga poznatog mu pisma, iz jednog, ali i kombinacijom više njih) i endogenu (zastupnici drže kako je autor stvorio samostalan slovni sustav izvodeći slova po simboličnim načelima ili pak kombiniranjem ograničenog broja geometrijskih likova ili njihovih dijelova). Neki pak autori smatraju da se nastanak glagoljskoga pisma mora motriti kroz oba spomenuta pogleda [10; 17; 20; 35].

su se služili i drugi slavenski narodi³, a u Hrvatskoj su razvijene i posebne inačice kojima su pisani, na staroslavenskom jeziku hrvatske redakcije i na hrvatskom narodnom jeziku, liturgijski i pravni tekstovi, osobna korespondencija, a i hrvatska književnost od 12. do kraja 15. st. Uglavnom je zapisana na glagoljici. Tek početkom 16. stoljeća latinića će prevladati u svim navedenim funkcijama⁴. No, usprkos sužavanju njezine uporabe ona se očuvala do najnovijih vremena i tako je postala i ostala kroz duga stoljeća nacionalnim pismom Hrvata.

Glagoljaštvo je od samih početaka posebno živo i duhovno aktivno bilo na području Istre, Kvarnerskih otoka, Dalmacije, Gacke, Like i Krbave. Ovim radom će se nastojati ukazati na opravdanost tvrdnji da je upravo područje Gacke⁵, Like⁶ i Krbave⁷, koje ima bogatu glagoljsku

³ “S obzirom na količinu glagoljskih spomenika svake vrste svi će znalci priznati da se s hrvatskim nacionalnim prostorom ne može ni izbliza uspoređivati nijedan drugi narod ni njegov nacionalni ili državni prostor. Uglavnom se svi slažu da je nakon 12. stoljeća glagoljica mogla negdje živjeti samo ako je bila povezana s hrvatskim glagoljskim prostorom. Nijedan slavenski narod ne može sa sigurnošću tvrditi da ima svoje glagoljsko desetljeće, a hrvatski narod može lako dokazati da ima svoje glagoljsko tisućljeće” [5].

⁴ Stoljećima su u Hrvata ravnopravno supostojale tri grafijske tradicije (glagoljica, hrvatska ćirilica – bosančica, latinica) i tri jezika kao mediji pisane prakse (staroslavenski/crkvenoslavenski hrvatskoga tipa, latinski, hrvatski) te je uvijek vladala i vlada svijest o istovrijednosti svih triju pismenih i jezičnih sustava [17].

⁵ Gacka, “hrvatska povijesna pokrajina, kraj između Velebita na jugozapadu, Kapele (Gvozda) na sjeveroistoku, Krbave na jugoistoku i Like na jugu (...). Danas tvori kopneni sjeverni (sjeverozapadni) dio Ličko-senjske županije. Glavna naselja: Otočac, Žuta Lokva, Brinje, Jezerane, Kuterevo, Ličko Lešće, Ramljani, Vrhovine, Rudopolje i dr. – Gacku spominje bizantski car Konstantin Porfirogenet sredinom X. st. u djelu *De administrando Imperio*, a njezini stanovnici Gačani (Guduscani) spominju se kao podanici kneza Borne u početku IX. st. Sredinom X. st. Gacka je bila posebna županija kojom je, kao i Likom i Krbavom, upravljao hrvatski ban. U kasnome srednjem vijeku pripadala je krčkim knezovima Frankapanima. Naziv Gacka bio je u uporabi do razvojačenja Vojne granice 1881., kada je stvorena velika župa Lika i Krbava, pa se otada u upravnom značenju gacko ime koristi rjeđe od ličkoga, ali se u čisto prostornom smislu i danas koristi za sjeverozapadni dio Ličko-senjske županije” [18].

⁶ Lika, povijesno-geografska regija u jugozapadnome dijelu Hrvatske. Glavni je i najveći grad Like Gospić; ostala veća naselja: Lički Osik, Perušić i dr.

⁷ Krbava, kraj u Ličko-senjskoj županiji, između Plješevice na istoku i nižega gorja na zapadu i jugu. Krbava je krški kraj; ima nekoliko polja u kršu (najveće Krbavsko). Glavno središte Udbina; ostala naselja: Bunić, Podlapača, Korenica i dr. Krbava je u svjetskim razmjerima poznata po Nacionalnom parku Plitvička jezera. “U srednjem vijeku na tom je području stvorena Krbavska županija, koja je obuhvaćala područje današnje udbinske i većega dijela koreničke općine. Prema svjedočenju cara Konstantina VII. Porfirogeneta, sredinom X. st. Krbavska županija bila je jedna od triju županija (uz Liku i Gacku) kojima je upravljao hrvatski ban. Prvi poznati njezini župani bili su Desimir (1078) i na Bašćanskoj ploči spomenuti Desila (oko 1100). Dužnost krbavskoga župana od XIII. st. obnašali su članovi plemena Gusića, a članovi plemićkoga roda Kurjakovića (...) početkom XIV. st. postali su nasljednim županima (knezovima) županije. Svoju su vlast proširili i na susjedne županije Hotuču, Hum, Nebljuh, Liku i Bužane preko koje su držali i Bag (danas Karlobag) na moru. Administrativno sjedište županije, i od 1185. Krbavske biskupije, bilo je u današnjoj Udbini (...), gdje je stolovao župan sa svojim pomoćnicima podžupanima. U drugoj polovici XV. st. navode se čak četiri podžupana, što posredno upućuje na postojanje manjih upravnih teritorijalnih jedinica na prostoru županije. (...) Nakon pada Bosne pod osmansku vlast (1463) Krbava je postala ciljem osmanskih akindžijskih i martoloških nasttaja, koji su iza sebe ostavljali pustoš. God. 1493. na Krbavi je došlo do sukoba između hrvatske plemićke vojske i Osmanlija. Nakon polustoljetnog otpora osmanskoj sili, Krbava je ostala bez starosjedilačkoga pučanstva, a padom Udbine (1527) došla je i cijela opustošena i raseljena Krbavska županija pod osmansku vlast. (...) Krbava je oslobođena od osmanske vlasti 1689., tijekom Bečkoga (Velikog) rata. God. 1694. potpala je pod upravu vojne komore u Grazu, a 1712., zajedno s Likom, došla je pod krajišku upravu. Preustrojem Vojne krajine (1746) ušla je u sastav Ličke pukovnije, a nakon razvojačenja Krajine (1873) i njezina sjedinjenja s Hrvatskom (1881) povezana je s Likom u Ličko-krbavsku županiju. Podjelom Kraljevine SHS na oblasti (1922) Krbava je bila u sastavu Primorsko-krajiške oblasti s kotarskim središtima u Korenici i Udbini, a od 1931. sastavni dio Savske banovine. Nakon uspostave NDH bila je utemeljena velika župa Krbava i Psat (Pset) sa sjedištem u Bihacu” [18].

prošlost o kojoj svjedoče materijalni ostatci u obliku listina, brevijara ili epigrafskih zapisa, izvorni zavičaj glagoljice i ujedno jezgra hrvatskoga staroslavenskog bogoslužja.⁸

Hrvatska glagoljaška baština Gacke. Materijalni ostatci u obliku listina, brevijara i epigrafskih zapisa svjedoče o bogatoj glagoljskoj prošlosti Gacke [14; 39; 9]. Brojni povjesničari pokušavaju biranom argumentacijom ukazati na opravdanost tvrdnji da je ovo područje izvorni zavičaj glagoljice i ujedno jezgra hrvatskoga staroslavenskog bogoslužja [6: 9–37; 7: 9–23].

S ovoga područja potječu općepoznati i veoma značajni brevijari *Borgiano Illirico* 5 i 6, *Dabarski brevijar* te *Kolunićev zbornik*.

Glagoljski dvodijelni brevijar *Borgiano Illirico* 5–6 pisan je u drugoj polovici 14. stoljeća u blizini današnjeg Dabra⁹. Važan je za poznavanje molitava u Hrvata. Na temelju dopisanih zabilježaka moguće je osvijetliti povijest ovog brevijara. “Otet od Turaka, brevijar biva otkupljen od vjernika crkve Sv. Ivana iz sela Tribihovići i Okruglane, a nakon Krbavske bitke prenesen je u Vrbnik na otoku Krku. Godine 1627. prenesen je u Propagandu za vjeru u Rim te kasnije, po tajniku Propagande kardinalu Stefanu Borgia, dobiva ime *Borgiano Illirico*” [19: 36]. Danas je pohranjen u Apostolskoj knjižnici u Vatikanu. Važan prilog povijesnim izvorima, pogotovo o krčko-senjskim knezovima Frankopanima, predstavljaju upravo spomenute zabilješke dopisane rukom dušobrižnika glagoljaša tijekom stoljeća. Osim toga, iz bilježaka o skupljanju sredstava za otkup brevijara, koji se nalazi na posljednjem, 248. listu pergamene prvog dijela dvosveščanog dokumenta, izbija “Ijubav prema knjizi, župi, zajednici, svećeniku. Svi su ujedinjeni i spremni na najveće žrtve za svoje kulturne i duhovne vrijednosti. Oni su spremni i dati svoje živote braneci svoje svetinje – Vjeru i Domovinu. Kao da nam iz srednjega vijeka dopire odvažna i čvrsta odluka: ostati svoj na svome. Tako nam se pokrajina Gacka prikazuje od najranijih dana kao srce Like i Domovine” [33: 33], stoga je taj zapis i stavljen u temelje nove zgrade Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu: “*Let gospodnih 1487. tecaše kada ove knjige otkupismo od popa Luke z Otišja, ke bihu Turci vzeli, a biše je izgubil pop Radoš. I otkupiše je dobri muži Okruglane i Tribihovićane zač učiniše pomoć ki čim more za te knjige. I ja pop Benko Palilić bih va to vrime pribanoš v Tribihovićih i učinih pomoć va te knjige jedan star pšenice i počah ki slišahu pod svetoga Ivana da bi učinili zavet meju sobo, a oni učiniše ki čim more kako dobri i duhovni ljudi. I pomore Pavko dobar muž va te knjige 4 dukati. Čislić star pšenice plemenit človik... imenom... pomogaše. A dobre žene pomogaše nika grošem a nika soldinom, Bog jih pomoz i sveti Ivan ta im budi pomoćnik, i vsim ki pomogaše va te knjige, da ne zgiboše od sv. Ivana. A v to vrime biše odvitnik v Okruglah Ivan Mesodić, dobar muž, a v Tribihovićih Petar Čislić, ka oba dobro nastojahota crikvi svetom Ivanu. Zato gospodo redovnici, ki budete službu božiu va te knjige vršili, molite Boga za vsih ki pomogaše v te knjige, da ne pogiboše ot crkve svetoga Ivana i tolikoi molite Boga za popa Radoša, ki zgubi te knjige da ga Bog spomene da ne učini... V ime božie amen. (...) Dobri i plemeniti ban Mikula*

⁸ Brojni stručnjaci govore o tome da je ovo područje u 14. i 15. stoljeću bilo značajno središte kulturnog i književnog života glagoljaša te da je imalo važnu posredničku ulogu u prijenosu svakovrsnih utjecaja iz Dalmacije prema kvamerskom i istarskom području te je na taj način bitno djelovalo na stvaranje zajedničkog književnojezičnog idioma [16; 14].

⁹ Dabar – naselje smješteno 16 km sjeveroistočno od grada Otočca; u pisanim dokumentima spominje se prvi put 1449. kao utvrda Frankopana (današnje ime brda Gradina ukazuje na nekadašnje postojanje utvrde); tijekom Osmanskog Carstva je krajiško uporište.

umro je 26dn miseca ijuna 1432. A njega sin Anž biše u krala demorskog (danskog)” [19: 227]. Od velike su važnosti nadopisane bilješke koje govore o smrti bana Nikole i boravku njegova sina Ivana Frankopana, o čem se u hrvatskoj historiografiji do tada malo znalo [19: 227].

Borgiano Illirico 6 sastoji se od 217 listova pergamene i na posljednjem se nalazi bilješka o mjestu gdje su brevijari nastali: “*Let gospodnih 1387. Ja Fabijan, komu je z(emlja) mati i gresi bogatstvo, a grob otačastvo, pisah siju rubriku, a ne tih knjig. I pisaše se Bogu na čast i svetome Ivanu v Tribihoviće plemenitim ljudem Snikravićem. A tada biše knez Anž gospodin Krku i Gački i Senju i veće. I v to vrime biše smutna v Ugarkom kraljevstvu velika po Karli krali koga ubiše Ugre. I v to vrime bihu v Okruglah dobri muži i v Tribihovićih, ki crkvi svojim blagom urešivahu kaleži i rizami, knjigami, krovom, i vsaku dobrotu ka pristoji svetoj Crkvi. I v to vrime biše dobar muž u crkve svetago Ivana Petr’ pp (pop), a odvitnik Ivan Batrić v Okruglah, a v Tribihovićih Vkan Ratčić. Zato vas prosi B(o)g, gospodo redovnici, ki budete č(ti)li te knjige, da čtuće ispravlaite ako bi kadi mr’sa napisana i da molite Boga za svoit svetago Ivana Snikraviće, (ki) jesu pomagali knjigi da bi se brže svršili ... i za vseje duše hristianie da ih Bog pomiluje sade i v živote večnom amen*” [6: 34].

Dabarski brevijar iz godine 1486. čuva se u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Sastoji se od “306 pergamentskih folija formata 33x23,5 cm i pisan je ustavnim i poluustavnim glagoljicom u dvije veličine (4 mm i 2 mm). Riječ je o rimskom brevijaru koji sadrži: *Proprium de tempore, Psaltir, Commune sanctorum* i *Proprium sanctorum*. Nije sačuvan ni posljednji dio sanktorala ni *Kalendar*. Osim duljih biblijskih lekcija brevijar sadrži i mnoge opširne hagiografske legende i pasije koje se čitaju u sanktoralu. Sanktoral brevijara osobit je i po tome što sadrži neke jedinstvene oficije, primjerice službu u čast sv. Dujma, salonitanskog biskupa i mučenika, i legendu o sv. Margareti. Na temelju tekstološke i jezične analize zaključuje se da *Dabarski brevijar* pripada mlađoj (južnoj) skupini hrvatskoglagojskih kodeksa, a unutar južne skupine uklapa se u prijelaznu podskupinu, tj. među tekstove koji imaju mlađi prijevod, znatnije prilagođen prema latinskom, ali koji mjestimice čuvaju dijelove starijega prijevoda svojstvenoga kodeksima sjeverne skupine. Pokazuje se da unutar prijelazne skupine hrvatskoglagojskih kodeksa nije postojala jedna matica i jedan predložak, već da je bilo više matrica koje su se međusobno križale, a to znači da je postojalo znatno više brevijara od onoga što se sačuvalo do danas” [1: 257]. Osim toga *Dabarski brevijar* pripada skupini brevijara koji pojedine biblijske tekstove donose gotovo u cijelosti pa se uz još neke reprezentativne brevijare (među kojima je i *Borgiano Illirico 5*) smatra tekstološki nezaobilaznima “za rekonstrukciju hrvatskoglagojske Biblije. Kako srednjovjekovna hrvatskoglagojska Biblija kao cjelovit kodeks nije sačuvana, a na njezino postojanje upućuju arhivski podaci, opsežna biblijska čitanja u glagoljskim brevijarima i misalima omogućuju rekonstrukciju prvobitnoga glagoljskoga biblijskoga teksta” [1: 257]. Na brojnim listovima nalaze se bilješke rukom pisane pa se primjerice na listu 159v nalazi zapis o povijesnim okolnostima u kojima je brevijar nastao, o turskoj opasnosti i o pripadanju brevijara crkvi sv. Kuzme i Damjana u Dabru: “*A to pisah’ ja pop’ Stipan’ ta račun’ zgoru dogovorani’ budući z bratj’om’ mojom’ Mikulom’ Beroićem’ i Ivanom’ Tom’šićem a ti od plemena Dabran’ i Zagorac’ a pri tom’ biše i veće brat’e naše a va to doba bihu velike teškoće i nevole od Turak’ a ta br(vi)jal’ ta e crikv’ce s(ve)toga Kuz’m e i Dom’jana v Dab’ri*” [1: 258].

Kolunićev zbornik glagoljski je neliturgijski rukopisni zbornik iz 1486. godine, koji je po naredžbi gatanskoga vikara Levnarda iz plemena Doljana¹⁰ prepisivao pisar Broz Kolunić, prema kome je zbornik poslije i dobio ime, u Kneževoj Vasi kraj Otočca. “U glagoljskim rukopisnim neliturgijskim zbornicima iz 15. i 16. stoljeća sačuvani su razni srednjovjekovni teološki, apokrifni i moralizatorsko-didaktični tekstovi, kao što su propovijedi, apokrifi, legende, mirakuli, vizije, traktati i dr. Riječ je uglavnom o hrvatskim prijevodima i preradama popularnih religioznih i didaktičnih djela s latinskoga, talijanskoga i češkoga jezika” [32: 286]. *Kolunićev zbornik* sastoji se iz dvaju dijelova: korizmenih propovijedi i traktata o sedam smrtnih grijeha [13: 496–497]. Napisan je na 127 listova, a sam tekst nudi podatke o nastanku djela: “*Va ime Isuhrstovo, amen. Let Gospodinih 1486. Miseca ijuljeja dan sedmi bi dosvršenje knjig Svetago Brnardina. Ja, gospodin Levnardo, plemenem Doljanin, položih učiniti svitlo delo, ko bi bilo na službu Božju i svete crkve, za grihi moje, i pisah sie knjige mojim blagom čistim... I tada biše pšenica v Otočci po pet a proso po pet beči, zač biše dobra letina. I (j)ošće vas molim gospodo redovnici i žakni da se spomenete na pritiču ovu da je knjigam teško priti, i gdo knjige počtuje, da je knjigami počtovan... I se knjige i siju rbriku pisah ja Broz, žakan budući v redu evanjelskom, z Bužan od Kacitić z Duborika, plemenem Kolunić... i pisah v istinu te knjige počtovanomu mužu gospodinu Levnardu, vikaru gatanskomu, v njega hiži sede, a za moju plaću...*” [6: 35].

Listine su pisane u Otočcu u 15. i početkom 16. stoljeća. Riječ je o pravnim dokumentima pisanim na čakavštini, koja se na ovim prostorima održala do danas.

Prva listina izdana je u Otočcu 11. listopada 1444. godine. To je darovnica kojom gospodar Otočca i Gacke Žigmund Frankopan daruje samostanu sv. Jelene kod Senja zapušteno manje mlinište u Švici¹¹. Tekst darovnice iznimno je zanimljiv sa sadržajne i jezične strane; primjerice, tipični čakavski oblici *malin* “mlin” i *malinišće* “mjesto gdje se nalazi mlin” nisu se promijenili već više od pola tisućljeća¹²: “*Mi knez Žigmunt de Frankopan, krčki, senjski, modruški i pročaja, damo na zanje po tom našem listu vsim i vsakomu, komu se dostoji i komu bude potriban pokazati, kako pride pred nas poštovani otac fratar Karin, priur sv. Jelene kloštra od Senja, proseći nas pomoći, kako bi ondi služba božija nepomankala. A mi pomislivši na kratak život ovoga svita a na vičnu slavu onoga svita, jesmo dali i dodali jedno malinišće, ko je bilo pusto, na Švici, kadi su bila dva malina, ka sta bila naša vlašća, da su je voljni načiniti fratri više rečene svete Jelene, i da su je voljni držati i uživati vikuvičnim zakonom. A fratri se nam obećaje, ki su sada i ki po nas nastanu, da ove služiti vsake nedile jednu misu za naše grihe za našega života, a po naše smrti za našu dušu vikuvičnim zakonom. A mi zavezasmu tim listom, gdogodi bi razbil ta naš dar, ki smo darovali tj svetoj crkvi, po imene maline večenine, razbil Gospodin Bog neg stanie na sem svitu, a na dan sudnji Bog od nega duše pital, dokle bi se ta misa za nas služila. I za vekšu tvrdinu dasmo im ta naš list pod naš pečat visući. Pisan v Otočci našem gradu, miseca avgusta dne 11., na lit Gospodnjih 1444*” [39: 223–224].

Žigmundov brat Martin također izdaje nekoliko darovnica, od kojih su neke stradale “*od ognia u varoši našoj imenovanom Otočac u gatanskom kotari*” [36: 156–157], a tom su “*prigodom mogle stradati i vrijedne knjige jer nam se s užeg područja Otočca nije sačuvala*

¹⁰ Doljani – naselje smješteno na sjeveroistočnom dijelu Gackog polja, 10 km sjeveroistočno od grada Otočca.

¹¹ Švica – naselje smješteno uz nekadašnje Švičko jezero, 5 km zapadno od Otočca. Da je ovo područje bilo od davnina nastanjeno, svjedoči i podatak da su u srednjem vijeku Frankopani tu imali svoj posjed [22: 18].

¹² Kratki opisi listina dani su prema izvornom tekstu Ivana Kukuljevića Sakcinskog *Acta croatica – Listine hrvatske* iz 1863. godine.

nijedna glagoljska liturgijska knjiga” [6: 33]. Sačuvana je njegova darovnica iz godine 1475. kojom daruje Remetam crikveničko selo Črmanj Kal: “*Mi knez Martin Frankopan krčki, modruški, i senjski i pročaja, damo viditi vsim i vsakomu komu se pristoi i pred kih obraz pride ta naš list odtvoren ali pokazan buden, kako Mi dasmo i darovasmo lubveno jedno naše selo ko se zove Črman kal, kloštru i crikvi svete Marie na Crikvenici, za grihe naše i za naših pričah, vekovečnim zakonom, sa vsim pristojanjem, ča pristoi k rečenomu selu Črmanu kalu, pravimi i mejami starimi kotari, zemlami oratimi, ke se teže i ke se neteže, poddvornice, senokoše, pasišća, gori i gorice, i dolci, i drage, gaji, driva pitmoa i divja, vodi i vodišća, puti i stazi, gori i kamine, toga imena zvanim zvali bi se rečenoga sela Črmana kala. (...) A za većeg vjerovanja i tvrdine dasmo ta naš list odtvoren pod naš pečat visući, po ljetih božjih 1475, dan v Otočci miseca sektebra dan 15*” [39: 224].

Iz godine 1510. sačuvana je još jedna darovnica. Dana 13. veljače Jelena Keglević darovala je kanonicima crkve u Otočcu dva komada zemlje: “*1510. pervaara [februara] 13., rekši gospodin Ivan [Mrzotić] vikar [otočki]: po moju kušenciju da sam hodil na Bužin gospi Jeleni [od strane kapitula crikve otočke], priseći za 2 žriba zemlje. I da [dade] nam 2 žriba; jošće treti žrib v Omišlevši na Kraći [v gospostvi gatanskom]. Tolikae [također] reče gospodin Jakov arhiprvad, tolikoe Jurko Pivčić, tolikoe Šimić [kanonik crkve otočke], tolikoe Marin plibanuš [svete Marije Magdalene v Otočci], tolikoe gospodin Petar... [kanonik crikve otočke]. Reče sudac Ivan Veličević: vrh moje kušencije da sam slišal i ondi sam bil, kadi da gospa [Jelena, bivšega Jurja Mikuličića] i knez Ivan [Keglević, brat rečene gospe Elene] Matku Bartuloviću i marku Pribislaviću; da oni duše [duguju] popom 2 žrieba, po odlučeni [odluci] gospi, a ostanak nim i nih ostanku [sela Krčana, v Gatanskom gospodstvu]...” Prijepis u pismohrani senjskoga kaptola [39: 231].*

Iz godine 1510. potječu i dvije odluke Andrije Bora, bana hrvatskog i kapetana senjskog. Prva odluka sadrži nalog Senjskom kaptolu da odredi jednoga kanonika koji će s kraljevim čovjekom biti u parnici Nemanića i Škvarića s Daroićima: “*Izibrani i prijatelji nam poštovani! Neka znate kako pride pred nas poštovani redovnik pop Šimun Nemanić, od strane svoga i svoje bratje, potribujući od nas da bismo im dali jedan list kvam, da biste imili poiti š nimi na njih duhovanje zvhu nike rote, ka je meju njimi i Petrom Daroićem š nega bratju. Zato mi vas prosimo i zapovidamo da imate zmei sebe poslati jednoga svoga brata, kao je vaš običaj, na duhovanje rečenoga popa Šimuna i njegove bratje i biti pri njih roti u loženju porotnikov, na vkup s kraljevim človikom popom Matičićem s Trzan, ali Petrom Maklenićem z Bajna Dvora, ali Jurkom Staničevićem z Ral, ali Brnardom Vučkovićem z Mazalac. I ako bi im se ka krivica činila, da biste učinli zazlamenati po vašem običaju. Dan i pisan v Otočci, aprila na dan 5. v letih 1510. Andriáš Bot od Baine, D. H. S. ban i K. S.D. H. S. ban i K. S. = Dalmacije, Hrvacke i Slovinski ban i kapitan Senjski*” [39: 231]

Druge dvije odluke su od 18. i 19. travnja iste godine; njima Andrija nalaže Kaptolu senjskom da odredi jednog kanonika koji će s kraljevim čovjekom biti nazočan u već spomenutim parnicama: “*... tu budući dugovanje kako bude teklo zvrh rečene rote meju rečenima stranama, da imite nazlamenati po vašem običaju, i nalzlamenavši nam dati na znanje. Dan i pisan v Otočci, aprila na dan 18. V letih Gospodinovih 1510*” [39: 232].

Etničku i nacionalnu pripadnost pojačava i postojanje epigrafskih zapisa na nekom području. Godine 1751. na ulaznom zidu župne crkve Presvetog Trojstva u Otočcu upisan je glagoljski tekst, kojeg spominju proučavatelji glagoljskih natpisa [15: 273; 39: 220]. Spomenički

značaj izgubljenog uklesanog teksta u suvremenosti je evociran upisivanjem teksta “u početku bijaše riječ” glagoljskim slovima na svojevrsnu propovjedaonicu pokraj oltara i vitrajem s ucrtanim glagoljskim slovom “glagole”¹³ kojeg je crkvi poklonila Katedra Čakavskog sabora pokrajine Gacke¹⁴. U crkvi svetoga Stjepana Prvomučenika u Kompolju¹⁵ nastavlja se tekst upisivanjem riječi koje u latiničkoj transliteraciji glase “*riječ tijelom postade*” (*Ivanovo evanđelje*), a na križu na tornju crkve stavljena je pločica s glagoljicom ispisanim slovima “*INRP*”. U Brinju¹⁶, u župnoj crkvi Blažene Djevice Marije, sačuvan je epigrafski glagoljski spomenik iz 1518. godine.

Prostor ispred srednje škole u središtu grada oplemenjen je kamenom skulpturom na kojoj glagoljicom piše “*Otočac*”.

Važan prilog glagoljskoj baštini u Gackoj je odljev *Bašćanske ploče* postavljen na zidu u holu Muzeja Gacke u sklopu Gackoga pučkog otvorenog učilišta, čime se naglasila davna benediktinska veza Otočca i Baške. Odljev originalne ploče u Otočac je stigao iz Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 2013. godine, a na prijedlog akademika Petra Strčića, koji je, sudjelujući na znanstveno povijesnom skupu *Gacka u srednjem vijeku* u Otočcu, sugerirao da se odljev *Bašćanske ploče* mora naći i u Otočcu s obzirom da se u zadnjem 13. retku najpoznatijega hrvatskoga epigrafskog spomenika iz 1100. godine, u pravnom smislu darovnice, piše kako je u vrijeme njezina nastanka vladao knez Kosmat, a u jedinstvu su bili sv. Lucija na Krku i Mikula (Nikola) u Otočcu: “*I bēše v t dni Mikula v Otočci s svetuju Lucijuv jedino*” [15: 44]. Ovo je iznimno važna povijesna činjenica jer se radi o prvom spominjanju imena grada Otočca¹⁷.

Valja spomenuti i senjskog tiskara raznih glagoljskih izdanja i priređivača glagoljicom tiskanih prvijenaca Urbana, poznatog po pridjevku *z Otočca*, koji upućuje na otočko podrijetlo.

¹³ “U Hrvatskoj se glagoljsko pismo i slavensko bogoslužje zarana ukorijenilo i održalo se u neku ruku do danas. Početci se povezuju s aktivnošću starijega Konstantinova brata Metoda i njegovih učenika. Na hrvatskom se prostoru samostalno razvijalo i tu je dobilo ime glagoljica – prema glagolu glagoljati, ‘govoriti’ koji se često rabi u tekstovima evanđelja” [27: 15].

¹⁴ Osnivanje Katedre Čakavskog sabora pokrajine Gacke 1997. godine od velikog je značenja za očuvanje kulture u Otočcu. Katedra je za svoj rad dobila brojna priznanja, među kojima je najvažnije javno priznanje Skupštine Ličko-senjske županije 2008. godine za osobit doprinos i postignute rezultate na znanstvenim, umjetničkim, stručnim i kulturnim područjima te izniman doprinos očuvanju i afirmiranju čakavskog narječja na području grada Otočca i Ličko-senjske županije. Katedra njeguje i izdavačku djelatnost (tiskala je dvadesetak naslova: monografija, etnografskih djela, zbirki poezije, romana...), a zajedno s Institutom društvenih znanosti Ivo Pilar, pod pokroviteljstvom HAZU-a, Odsjeka za povijesne znanosti, organizirala je 2010. znanstveni skup pod nazivom *Gacka i Otočac u srednjem vijeku*.

¹⁵ Kompolje – naselje u sastavu grada Otočca, nalazi se zapadno od Otočca na cesti koja vodi prema moru.

¹⁶ Brinje – naselje smješteno 17 kilometara sjeverozapadno od Otočca.

¹⁷ *Bašćanska ploča* daje podatak o crkvenoj reformi u 11. stoljeću kada su najveći saveznici papinstva bili benediktinci, koje je tadašnji hrvatski kralj Zvonimir, papinski vazal, već imao u opatiji sv. Nikole u Otočcu. “Opatiji je Zvonimir darovao ledinu nedaleko od Baške, a otočki opat Dobrovit sa svoje devetero braće sagradio je na njoj crkvu. Potom se pristupilo izgradnji samostana na istoj ledini. U vrijeme gradnje crkve razumljivo je da su samostan sv. Nikole u Otočcu i crkva sv. Lucije bili jedinstvena cjelina. (...) Bašćanska ploča ima toliko značenje za hrvatsku povijest upravo zato što jasno pokazuje da je hrvatski kralj Zvonimir bio gospodar i otoka Krka. (...) Treba također imati na umu i prilike u 11. stoljeću, ponajviše u Zvonimirovo vrijeme. Zvonimir je prisegnuo papi na vjernost, a papinstvo se tada žestoko borilo protiv istočnjačkih (bizantskih) običaja u Zapadnoj ili katoličkoj crkvi (...). U takvim odnosima nije nipošto bilo u skladu da s Krka, koji je bio dugo pod snažnim bizantskim utjecajem, prenosi na kopno oblik monaške prakse što se razvijala pod istočnjačkim utjecajem, nego da s pomoću ‘pravovjernog’ kopna pokatoliči ostatke bizantske prisutnosti na Krku. (...) Iz Otočca u Gackoj prenosi se na Krk zapadna (benediktinska) regula za redovnike, ali u skladu s već prije izbornim pravom da u Sv. Luciji redovnici mogu i dalje obavljati bogoslužje na staroslavenskom i glagoljici. Tako se na Bašćanskoj ploči potvrđuje velika uloga redovništva u gajenju i prenošenju glagoljske pismenosti te put gregorijanske reforme u vrijeme kralja Zvonimira: od hrvatskog kopna prema donedavno bizantskom području” [7: 19–20].

Ovaj kraj postat će prepoznatljiv i po *Gačanskom parku hrvatske memorije*¹⁸, kojim se na poseban i jedinstven način¹⁹ nastavlja njegovanje glagoljice. *Park* se sastoji od trideset i dva bijela kamena kubusa oplemenjena umjetničkim nadahnućem kroz višegodišnje međunarodne kiparske kolonije²⁰. Poveznica svih kubusa su glagoljska slova, a na svakome je isklesan lik neke važne osobe, važnoga događaja ili kulturološke činjenice iz regije Gacke, ali samo utoliko ukoliko je to od najvećega značaja za Gacku i Otočac i istovremeno relevantno u hrvatskim okvirima²¹. *Park* je u svojoj umjetničkoj koncepciji zamišljen kao “*knjiga u kameu*”, koja svoju priču započinje daleko u prošlosti, početkom 9. stoljeća i knezom Bornom, prvim vladarom koji je utemeljio nukleus srednjovjekovne hrvatske države, i završava se krajem prošloga stoljeća oživotvorenom hrvatskom državom. Prosvjetiteljsko-obrazovna uloga *Parka* bila je vidljiva i u početnoj fazi nastajanja, a umjetničkim intervencijama glagoljica se vratila u Otočac i Gacku na velika vrata.

Hrvatska glagoljaška baština Like. Lika je, također, zanimljivo glagoljaško područje. Listine, epigrafski zapisi, ali i brevijar tiskan glagoljicom u ličkoj tiskari važni su dokumenti i činjenice koji svjedoče o kulturološkom ozračju ovoga prostora prije pola tisućljeća.

Najstariji poznati lički glagoljički dokument pisan kurzivnom glagoljicom jest povelja iz Počitelja²² iz 1393. godine. U njemu se spominju Tomaš i Butko, krbavski knezovi, koji potvrđuju mir “među Dujmom Mlničevićem i Netrmcem i njihovom rodbinom” [24: 45–46].

Postoje i tri listine u kojima se spominje crkva sv. Ivana na Gori. Jedna je iz 1433. godine. Riječ je o javno-pravnom spisu izdanom od suda u Lici. “Sadržaj joj je garancija i zaštita imovinskih prava crkve sv. Ivana na Gori²³” [38: 213], a drugom listinom lički plemić Matijica Utišenić ostavlja svoje posjede spomenutoj crkvi 1469. godine. Listina je vrlo lijepa, a sačuvana je sa šest visećih pečata obješenih na bijele končane vrpce. Ona spominje knezove i suce plemenite kraljevske kancelarije u Lici²⁴. “Treća je listina transumpt: lički je kraljevski

¹⁸ Idejni začetnici i provoditelji ovoga projekta su Katedra Čakavskog sabora pokrajine Gacke, Župa Otočac i Ličko-senjska biskupija.

¹⁹ *Bašćanska staza glagoljice, Aleja glagoljaša od Roča do Huma* i *Gačanski park hrvatske memorije* raznovrsni su spomenici trajne vrijednosti, koji će sve posjetitelje ovih područja uputiti u povijesno-kulturološke značajke i vrijednosti kraja i povijesti hrvatske državnosti.

²⁰ *Katedra Čakavskog sabora pokrajine Gacke* organizator je devet kiparskih kolonija, od kojih su četiri ostvarene u okviru projekta *Gačanski park hrvatske memorije*. Šime Vidulin, kao voditelj ovog projekta, je, s obzirom na kvantitativnu i kvalitativnu zahtjevnost, podijelio projekt u četiri godine rada, s time da pri odabiru umjetnika polazi od njihove vrsnosti i sklonosti s obzirom na dominantnu kiparsku tehniku te postavljenu izuzetno visoku serioznost cjeline. Pritom je postavio cilj da kolonije budu svakako međunarodne i da svake godine bude što više novih (drugih) umjetnika” [23: 250].

²¹ Uklesani likovi, dokumenti i događaji: knez Borna, bizantski car Konstantin Porfirogenet, *Bašćanska ploča*, Dujam II. Krčki, inicijal iz *Borgo Ilirico* 6, papa Pio II., Žigmund Frankopan, otočki biskup Vinko de Andreis, Bernardus de Gecka, *Dabarski brevijar*, *Kolunićev zbornik*, Urban z Otočca, Otočka kapetanija, bitka kod Jurjevih stijena – Petar Zrinski, Fran Krsto Frankopan, Ivan Dominik Vukasović, Otočka pukovnija, Nikola Maštrović, Nikola Mašić, Stjepan Sarkotić von Lovćen, Vladimir Varičak, Jucci Kellerman, Alfons Dalma, Karlo Mirth, Josip Barković, Aurel Kostelić, Zlatko Šimunović, Slavica Maras-Mikulandra, Egon Matijević, 133. brigada ZNG-a i Grad Otočac.

²² Počitelj – naselje na zapadnom rubu Ličkog polja 16 km jugoistočno od Gospića. Danas se jugozapadno od sela na brdu vide ruševine srednjovjekovnoga grada Počitelja.

²³ Crkva je na Velebitu iznad Metka – naselje na rubu Ličkog polja jugoistočno od Gospića.

²⁴ Detaljan opis listine donosi Josip Vončina [38].

stol odredio način ubiranja desetine g. 1512., a senjski je kaptol, na molbu franjevca Ivana Vranića, gvardijana crkve sv. Ivana, potvrdio prijepis g. 1513. I ovdje se spominje (po treći put) crkva sv. Ivana. Mada uz ime sveca stoji još i apozicija ‘Krstitelj’ i makar se ne navodi, da je crkva na Gori u Lici, ipak je vjerojatno, da je to ona ista crkva” [38: 214].

U ruševinama Bužima²⁵ pronađen je kratki odlomak glagoljičnog natpisa s lijepim i dosta velikim glagoljičnim slovima (do 13 cm), koji datira iz 15. stoljeća [15]. Čuva se u Muzeju Like u Gospiću.

U Kosinju je pronađen epigrafski natpis iz 1517., a u Kosinjskom Bukovcu dva kamena natpisa iz 16. st. u crkvi sv. Vida. No, Kosinj je puno poznatiji kao mjesto gdje je bila prva hrvatska tiskara²⁶ u kojoj su tiskane glagoljske inkunabule. Pojavom tiska glagoljaško je srednjovjekovlje doseglo svoj vrhunac, svjedočanstvo je to o “dalekovidnosti glagoljaške sredine i razini njene materijalne i duhovne razvijenosti” [17] usprkos nepovoljnim povijesnim i društvenim okolnostima življenja²⁷. Među važnijim inkunabulama²⁸ nalazi se *Kosinjski brevijar* iz 1491. godine²⁹. Jedini sačuvani primjerak ove inkunabule čuva se u Nacionalnoj knjižnici sv. Marka u Veneciji. Uz 500. obljetnicu tiskanja ovoga brevijara izašla je njegova faksimilna reprodukcija.

Lika, kao i Krbava, spominju se također na *Bašćanskoj ploči*, najznamenitijem spomeniku rane hrvatske pismenosti. U petom retku kao svjedoci darovanja kralja Zvonimira zemljišta sv. Luciji na Krku spominju se *župan Desimir iz Krbave* i *Mratin iz Like*.

Hrvatska glagoljaška baština Krbave. Tijekom 14. i 15. st. na području Krbave, koje je proživjelo teške dane neprestanih ratova i okršaja s Turcima iza Krbavske bitke 1493. god., nastale su mnoge pravne isprave i listine na hrvatskom jeziku pisane glagoljicom, ali su mnoge i nestale. “(...) najmanje ih se sačuvalo (jedna) iz centralne krbavske župe, dok se imena krbavskih knezova i ostalih ljudi iz Krbave citiraju u listinama drugih župa krbavskoga područja. Ta jedina isprava iz centralne Krbave potječe iz Korenice. Knezovi krbavski Mikula, Petar i Juraj daruju svoj mlin Frančisku Utišeniću, (...) god. 1489. Ovi su knezovi imali i svoj pečat s urezanim glagoljskim slovima: *Petr i Juri knzi krbavski*. Pečat spada među osobite rijetkosti jer izgleda da je i domaći rad” [28: 11]. Sačuvano je i nekoliko glagoljskih

²⁵ Bužim – naselje u sastavu Grada Gospića.

²⁶ Postoji brojna literatura o kosinjskoj tiskari [34; 3; 26; 21; 27].

²⁷ Dolazi do migracija stanovništva – starinačko čakavsko stanovništvo s područja Gacke, Like, Krbave, Pounja... moralo je napustiti vjekovna staništa pred osvajačkom turskom vojskom, a velikaške obitelji, mecenati glagoljaštva, veliki dio novčanih sredstava trošili su na ratove s Turcima i unutrašnje političke borbe.

²⁸ Mnogi stručnjaci tvrde da je i prva tiskana knjiga na hrvatskome jeziku *Misal po zakonu rimskog dvora* tiskana u Kosinju 1483. godine.

²⁹ Dvojbe oko mjesta tiskanja brevijara otklanjali su mnogi pa je npr. Eduard Hercigonja napisao: “Valja napomenuti da kada je riječ o Kosinju kao mjestu gdje se nalazila officina, danas više nema sumnje, zahvaljujući preciznim porredbenim, tekstološkim istraživanjima, da je ovdje doista tiskan glagoljski *Brevijar* iz godine 1491” [16: 213]. Ista razmišljanja je desetak godina ranije iznio i Zvonimir Kulundžić ne ostavljajući mjesta sumnji o Kosinju kao mjestu tiskanja ove inkunabule [25]. Sasvim oprečnog mišljenja je Josip Tandarić koji smatra da se prvotisak brevijara ne može smatrati izdanjem kosinjske tiskare već ga veže uz kvamersko-istarsko područje, ali istovremeno ne niječe djelovanje kosinjske glagoljaške tiskare [37]. Do danas dvojbe nisu otklonjene. Štoviše, danas su još veće nego u vrijeme kada su pisali Hercigonja i Tandarić. No, valja izdvojiti razmišljanja Mile Bogovića koji analizirajući autorstvo knjige iz 1696. godine u kojoj se opisuje Lika i Krbava, a koja se pripisuje senjskom i modruškom biskupu Glaviniću, također izražava sumnje o kosinjskoj tiskari kao mjestu tiskanja ovoga važnoga brevijara [2] ili sklonost Josipa Bratulića da potvrdi Kosinj kao mjesto tiskanja brevijara iz 1491. godine [11: 109].

kamenih natpisa, klesanih najkasnije u 15. st., koji su pronađeni “kod crkvice sv. Marka Groba kod Udbine, a odlomci su pohranjeni u Arheološkom muzeju u Zadru” [39: 220], a ličko-senjski biskup Mile Bogović govori o glagoljskom natpisu u Krbavici [39: 220].

No, područje Krbave dobar je primjer da usprkos svim nedaćama kulturni nivo može biti iznimno visok. O tome svjedoče misali, brevijari i kodeksi koji su dobro znani znanstvenoj javnosti, a koje su stvorili krbavski knez Novak Disislavić i vrstan iluminator i minijaturist Bartol s pridjevkom *iz Krbave*.

Misal kneza Novaka, jedna od najljepših glagoljičnih knjiga, sastoji se od 270 listova, koje je zreloom ustavnom glagoljicom i hrvatskom redakcijom staroslavenskoga jezika 1368. na jednom od svojih posjeda u Krbavi napisao visokoobrazovani glagoljaš humanist, krbavski knez Novak kao zavjetni dar crkvi u kojoj će biti pokopan: “*Let Gospodnjih 1368 ja knez Novak (...) napisah te knjige za svoju dušu i onoj crkvi da se dadu v koj legu vekivečnim ležanijem (...) A sada prošu vsakoga popa i djaka ki budet va te knjige oficijati moli milostivoga i dragoga i slatkoga gospodina Boga i vspomeni moju dušicu v molitvah svojih i moli gospodina Boga za nju*” [24: 317, 318]. Ljepoti misala pridonose brojne iluminacije³⁰. Njegovi sinovi prodali su ga 1405. za crkvu sv. Jelene i sv. Petra u Nugli, kraj Roča³¹, gdje je poslužio kao jedan od predložaka za priređivanje glagoljskoga *Prvotiska* [28]³² čime je potvrđena cjelovitost i jezično-književno zajedništvo glagoljaškog prostora [17]. “*Misal* je poznat i po tome što su u njegovu kolofonu zapisani prvi hrvatski čakavski osmerački stihovi: *...i pomisli vsaki hrstjanin /da sa svijet ništare ni / ere gdo ga veće ljubi / ta ga brže zgubi / nu ošće pomisli vsaki sada / ča se najde od nas tada / gda se duša strahom smete / a dila nam se skriti ne te*” [12: 172]. Dakle, riječ je o najstarijem sačuvanom zapisu silabičko-tonske versifikacije na hrvatskom čakavskom jeziku [17].

Glagoljičke knjige pisao je i iluminirao (sve knjige bogate su vrlo lijepim minijaturama) Bartol Krbavac u svojoj pisarnici (skriptoriju) u 15. stoljeću. Pisarsku djelatnost razvio je u svom zavičaju, južnoj Krbavi, odakle se preselio u Hrvatsko primorje. Od mnoštva napisanih tekstova svojom važnošću se izdvajaju *Berlinski*, *Ročki* i *Beramski misali* te *Bakarski brevijar*.

Berlinski misal iz godine 1402. knjiga je sa zanimljivom poviješću: pisana za crkvu sv. Jurja Koprivskog na rijeci Zrmanji (koja se u to vrijeme zove Kopriva) dospjela je u Zadar 1404. godine, zatim u Rim 1627., u Englesku 1808. Kao dio Hamiltonove zbirke (nazvane prema škotskom skupljaču knjiga Hamiltonu) 1882. dospjela iz Londona u Berlin gdje je bila pronađena 1956. i gdje se nalazi i u današnje vrijeme pa se zato zove *Berlinski misal*. To je jedan od najbolje ušćuvanih hrvatskoglagoljskih rukopisnih kodeksa, ima 218 pergamentnih listova i uobičajene misalske dijelove. Široj javnosti najzanimljiviji su ritualni proslovi (blagoslov prstena, blagoslov soli i zobi), a povjesničarima književnosti prijevod poznate pokorničke pjesme *Dies irae* (*Sudac hoće gnjevan priti*) [12].

³⁰ Knez Novak često se u literaturi spominje i kao iluminator svojega misala, ali analize minijatura u misalu dovode do zaključka da se najvjerojatnije radi o djelu nekoga hrvatskog minijaturiste koji je radio u Zadru ili u Ninu i koji je bio u službi ovoga istaknutoga hrvatskog feudalca [31].

³¹ O toj prodaji postoji zapis na kraju kodeksa s povijesnim i jezičnim podacima [28].

³² Do zaključka da je doista *Misal kneza Novaka* poslužio za nastajanje glagoljskoga *Prvotiska* dovodi sadržajna, povijesnoliturgijska i jezična komparativna analiza obaju djela [28].

Ročki je *misal* pisan uglatom glagoljicom. Datira se u prvu pol. 15. st. Dobio je ime po Roču, gradu za koji je izrađen, gdje je bio u uporabi do 1593. godine. “Pismo je lijep ustav, a tekst ukrašen mnogim i raznovrsnim inicijalima i minijaturama” [28: 26].

Beramski misal sastoji se od 490 listova pergamene. Nastao je oko 1425. godine, a Bartol ga je napisao vjerojatno u gradu Bakru za potrebe župne crkve u Bermu u Istri. Nalazi se u Ljubljani pa se po mjestu sadašnjeg boravka još zove *Ljubljanskim misalom*. “Kodeks ima 245 pergamentskih listova, veličine 34.5x25.5. Tekst je pisan u 2 stupca po 30 redaka. Sprijeđa je dodan 1, a straga su dodana 2 lista. Sadržajno je na nekim mjestima manjkav. Tekst je iskićen brojnim i lijepim inicijalima i isprekidan većim i manjim minijaturama” [28: 42].

Iz *Bakarskog brevijara* (1414.) spašene su samo bilješke od kojih jedna sadrži oskudne podatke o njegovu kretanju i boravku, a ostale su važne za crkvenu povijest Bakra i okolice [28].

Svi su ovi dokumenti značajni kao filološki, kulturološki, povijesni i umjetnički spomenik hrvatskoga glagoljaštva.

Zaključak. Glagoljska pismenost na području Gacke, Like i Krbove izuzetno je velika i značajna. Rukopisno su na hrvatskom ili staroslavenskom jeziku hrvatske redakcije nastali brojni misali, brevijari i zbornici te niz drugih svjetovnih i epigrafskih zapisa te neprocjenjivo važne inkunabule. Stoga nije čudno da su Gacka, Lika i Krbava svojedobno postale žarištem glagoljske kulture. No, većina knjiga je odnesena prema Primorju, Krku i Istri, kamo su odlazili glagoljski pisci zbog nestabilnih ratnih vremena i nadiranja Osmanlija sve više na zapad: “Poznato nam je, naime, da iz tih krajeva u 15. stoljeću i glagoljski pisci i njihove knjige putuju prema Istri i otocima, a ne obrnutim putem. Zoran su primjer Bartol Krbavac i pop Martinac. Usljedila je, dakle, u drugoj polovici 13. stoljeća svestrana podrška opće Crkve našem glagoljaštvu.³³ Jezik naših glagoljaša ubrojen je službeno među svete jezike. Tako nam postaje shvatljiv onaj nagli kulturni uspon u širenju glagoljice i staroslavenskoga bogoslužja jer već u XIV. stoljeću naše je glagoljaštvo u svojim najboljim izdancima doseglo vrlo visoku europsku kulturnu razinu. Na taj su način Papino pismo i susljedna materijalna potpora našim glagoljašima stvorili pretpostavke za normalan i slobodan razvoj glagoljice i postavili temelj zlatnome vijeku hrvatske glagoljske kulture” [8: 322].

I ne samo to, glagoljica se zahvaljujući toj dubokoj ukorijenjenosti unutar hrvatskoga prostora održala jako dugo (pogotovo u usporedbi s drugim slavenskim narodima gdje se može govoriti o kratkim periodima glagoljaštva ili samo iznimnim slučajevima) i donosila brojne i vrijedne plodove, tekstove koji su važni za liturgijska i povijesnojezična istraživanja, a pružaju i obilje obavijesti o društvenim prilikama i kulturnim ambijentima u kojima su nastali. Sve je to dovelo do toga da hrvatsku glagoljašku kulturu, nakon tisuću godina intenzivnog bavljenja njome, danas smatramo simbolom našega naroda i zemlje. Istraživano

³³ “Kad je u katedrali i biskup počeo pjevati staroslavenski iz glagoljskog misala, bilo je to veliko ohrabrenje za sve glagoljaše, ponajprije za najbliže biskupove suradnike kanonike, od kojih su zacijelo bar neki i prije pripadali glagoljaškom krugu. Otok Krk i dalje ostaje glavno izvorište glagoljice, ali Senj postaje njezino glavno uporište. Na cijelom području Senjske i Modruške ili Krbavske biskupije širi se glagoljska knjiga po crkvama i izvan njih. Formiraju se skupine pisaca i prepisivača raznih knjiga. Među takve ubrajamo Bartola Krbavca, pisca više brevijara i misala, popa Martinca iz plemena Lapčana, pisca II. novljanskog brevijara, i mnoge druge. Knez Novak Disislaović dovršio je 1368. svoj misal u Ličkoj Ostrovici. Bila je to tako dotjerana knjiga da je poslužila kao predložak za prvu našu tiskanu knjigu – Prvotisak 1483. godine” [4: 46].

područje uvelike tome pridonosi svojim bogato iluminiranim rukopisima liturgijskoga i neliturgijskoga značaja i inkunabulama, koje su stvarali pojedinci vođeni mišlju koju je još davne 1468. zapisao Broz Kolunić iz Gacke u svome zborniku: “*Gdo knjige počtuje da je knjigami počtovan*”, a koja se i u današnjici potvrđuje istinitom.

Literatura

1. *Badurina-Stipčević V.* Mjesto Dabarskoga brevijara među hrvatskoglagoljskim liturgijskim kodeksima / V. Badurina-Stipčević, M. Mihaljević, M. Šimić // Gacka u srednjem vijeku. – Zagreb, Otočac : Institut društvenih znanosti Ivo Pilar Područni centar Gospić, 2012. – S. 255–282.
2. *Bogović M.* Takozvani Glavinićev opis Like i Krbave iz 1696. godine / M. Bogović // Croatica Christiana periodica. – 1991. – Br. 27. – S. 117–128.
3. *Bogović M.* Hrvatsko glagoljaško tisućljeće / M. Bogović // Senjski zbornik. – 1998. – Br. 1. – S. 137.
4. *Bogović M.* Povijest biskupija Senjske i Modruške ili Krbavske / M. Bogović // Fontes. – 2001. – Br. 1. – S. 21–32.
5. *Bogović M.* Okolnosti pojave i razvoja glagoljice na hrvatskom području do 1248. Godine / M. Bogović // Glagoljica i hrvatski glagolizam. – Zagreb, Krk : Staroslavenski institut, Krčka biskupija, 2004. – S. 247–260.
6. *Bogović M.* Otočac od spomena na Bašćanskoj ploči do biskupijskog središta u 15. Stoljeću / M. Bogović. – Otočac, 2010. – 72 s.
7. *Bogović M.* Od kneza Gačana do Mikule u Otočcu / M. Bogović // Gacka u srednjem vijeku. – Zagreb, Otočac : Institut društvenih znanosti Ivo Pilar Područni centar Gospić, 2012. – S. 9–23.
8. *Bogović M.* Hrvatsko glagoljaštvo kao inkulturacijski proces / M. Bogović // Riječki teološki časopis. – 2015. – Br. 2. – S. 317–326.
9. *Brala-Mudrovčić J.* Glagoljska baština Gacke doline i Gačanski park hrvatske memorije – jezično, kulturološko i nacionalno obilježavanje religioznoga i svjetovnoga života / J. Brala-Mudrovčić // Crkva u svijetu. – 2014. – Br. 49. – S. 222–247.
10. *Bratulić J.* (preveo i protumačio) Žitja Konstantina Ćirila i Metodija i druga vrela / J. Bratulić. – Zagreb : Kršanska sadašnjost, 1985. – 199 s.
11. *Bratulić J.* Leksikon hrvatske glagoljice / J. Bratulić. – Zagreb, 1995. – 191 s.
12. *Bratulić J.* Hrvatska pisana kultura / J. Bratulić, S. Damjanović. – Zagreb, 2005. – 360 s.
13. *Bratulić J.* Povijest hrvatskoga jezika / J. Bratulić, S. Damjanović, A. Frančić, B. Kuzmić, J. Lisac, R. Matasović, M. Mihaljević, M. Žagar. – Zagreb : Croatica, 2009. – 582 s.
14. *Damjanović S.* Lički glagoljični tekstovi kao izvor za hrvatsku jezičnu povijest / S. Damjanović // Lika i Ličani u hrvatskom jezikoslovlju. – Zagreb : Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2003. – S. 123–128.
15. *Fučić B.* Glagoljski natpisi / B. Fučić. – Zagreb : JAZU, 1982. – 431 s.
16. *Hercigonja E.* Povijest hrvatske književnosti II / E. Hercigonja. – Zagreb, 1975. – 482 s.
17. *Hercigonja E.* Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja / E. Hercigonja. – Zagreb : MH, 1994. – 279 s.
18. Hrvatska enciklopedija. – Zagreb : LZMK, 1999.–2009.
19. *Ibler M.* Brevijar BORGIANO ILLIRICO 5–6 / M. Ibler // Senjski zbornik. – 2009. – Br. 36. – S. 221–228.
20. *Katičić R.* Uz pitanje o postanku i starosti glagoljice. Hercigonjin zbornik / R. Katičić // Croatica. – 1996. – Br. 42. – 44. – S. 185–198.
21. *Klaić V.* Knjižarstvo u Hrvata / V. Klaić // Iz povijesti hrvatskoga knjižarstva. – Zagreb : Ex libris, 2009. – 78 s.
22. *Kranjčević M.* Švica (Monografija) / M. Kranjčević. – Otočac : KČSPG, 2003. – 203 s.

23. *Kranjčević M.* Gačanski park hrvatske memorije – druga godina / M. Kranjčević // *Vrilo*. – 2012. – Br. 8. – S. 250.
24. *Kukuljević Sakcinski I.* Acta croatica– Listine hrvatske / I. Kukuljević Sakcinski. – Zagreb, 1863.
25. *Kulundžić Z.* Glagoljaška štamparija XV-XVI stoljeća Kosinj-Senj-Rijeka / Z. Kulundžić // *Senjski zbornik*. – 1966. – S. 167–308.
26. *Mance I.* Kosinj : izvorište hrvatske tiskane riječi / I. Mance. – Split : Redak, 2013. – 220 s.
27. *Nazor A.* Knjiga o hrvatskoj glagoljici : ja slovo znajući govorim / A. Nazor. – Zagreb : Erasmus naklada, 2008. – 160 s.
28. *Pantelić M.* Glagoljski kodeksi Bartola Kravca / M. Pantelić // *Radovi*. – 1964. – Br. 5. – S. 5–98.
29. *Pantelić M.* Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema Misalu kneza Novaka iz 1368. / M. Pantelić // *Radovi Staroslavenskog instituta*. – 1967. – Br. 6. – S. 5–108.
30. *Pantelić M.* Odras sredine u hrvatskoglagoljskim liturgijskim kodeksima 14. i 15. stoljeća / M. Pantelić // *Slovo*. – 1971. – Br. 21. – S. 324–332.
31. *Prijatelj K.* Minijature u Misalu kneza Novaka / K. Prijatelj, I. Prijatelj-Pavičić // *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*. – 1994. – Br. 1. – S. 71–84.
32. *Radošević A.* Propovijed (...) iz Kolunićeva zbornika / A. Radošević // *Gacka u srednjem vijeku*. – Zagreb, Otočac : Institut društvenih znanosti Ivo Pilar Područni centar Gospić, 2012. – S. 283–306.
33. *Runje P.* Otočac, srednjovjekovna biskupija i kulturni centar / P. Runje // *Senjski zbornik*. – 2006. – Br. 33. – S. 51–62.
34. *Škrbec S.* Riječka zvijezda Gutenbergove galaksije : tiskarstvo Rijeke i hrvatske glagoljske tiskare / S. Škrbec. – Rijeka : Tiskara Rijeka, 1955. – 424 s.
35. *Štefanić V.* Tisuću isto godina od moravske misije / V. Štefanić // *Slovo : časopis Staroslavenskog instituta*. – 1963. – Br. 13. – S. 5–42.
36. *Šurmin Đ.* Hrvatski spomenici / Đ. Šurmin // *Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium JAZU*. – 1898. – Br. 6. – 510 s.
37. *Tandarić J.* Hrvatskoglagoljski tiskani brevijar iz 1491. / J. Tandarić // *Slovo : časopis Staroslavenskog instituta*. – 1984. – Br. 34. – S. 125–157.
38. *Vončina J.* Četiri glagoljske listine iz Like / J. Vončina // *Radovi Staroslavenskog instituta*. – 1964. – Br. 5. – S. 213–230.
39. *Žubrinić D.* Hrvatska glagoljska baština u današnjoj Lici s naglaskom na Gacku / D. Žubrinić // *Gacka u srednjem vijeku*. – Zagreb, Otočac : Institut društvenih znanosti Ivo Pilar Područni centar Gospić, 2012. – S. 207–244.

*Стаття: надійшла до редакції 09.07.2018
прийнята до друку 20.08.2018*

CROATIAN GLAGOLITIC HERITAGE – GACKA, LIKA AND KRBAVA

Jasminka Brala-Mudrovčić

*Department of Teacher Education in Gospić University of Zadar,
Dr. Ante Starčevića 12, 53000 Gospić, Republic of Croatia,
tel.: (0385) 91 550 20 87, e-mail: jmudrovvic@unizd.hr*

Glagolitic script, the Slavic way of writing, which Croats wrote for almost a millennium in, played an important role in the history of the culture of the Croatian people (forming) developing the Croatian identity. Old Church Slavonic is considered to be the oldest written language of Slavic languages and most probably it was compiled in the mid 9th century by

Constantine the Philosopher for the purpose of expanding Christianity among Moravian Slavs. It was also used by other Slavic peoples and in Croatia special versions were developed and used for liturgical and legal texts, personal correspondence and Croatian literature from the 12th to the late 15th century which were mainly written in Glagolitic script. The Croatian people used both, Old Church Slavonic and Croatian vernacular. At the beginning of the 16th century Latin script would overcome all of the above functions. However, despite the narrowing of its use, it has been preserved to recent times and thus has become and remains the national way of writing by the Croatian people through centuries. Since its first use Glagolitic script has been actively used particularly in the area of Istria, the Kvarner Islands, Dalmatia, Gacka, Lika and Krbava. This work will try to point out the justification of the fact that the area of Gacka, Lika and Krbava, which has a rich Glagolitic past being witness to material remains in the form of law documents, breviars or epigraphic records, is the original source of Glagolitic script and at the same time the core of Old Church Slavonic worship in Croatia. Known and very important are the breviars Borgiano Illirico 5 and 6, Dabarski brevijar and Kolunićev zbornik as well as one of the most beautiful books Misal kneza Novaka, and thanks to the Gacka park of Croatian memories, this area now becomes the focal point of Glagolitic culture as it was more than half millennium.

Key words: Glagolitic, Old Church Slavonic, Croatian vernacular (language), Croatian literature, Croatia, Gacka, Lika, Krbava.